

הקדמה

שיבת ישראל לארצו הביאה לתמורות בתחומים רבים. אחד מתחומים אלה הוא מקומה של התורה בחיי עם ישראל. הגלות לא הביאה רק לצמצום בדמותו של העם וכיווץ כוחותיו אלא גם לכיווץ דומה בדמותה של התורה. התורה בגלות איננה עוסקת, מטבע הדברים, בחייו של עם אלא בחייהם של יחידים או לכל היותר קהילות. שיבת העם לארצו מביאה צורך בחידוש פניה של התורה. מדובר בחידוש פניה של התורה ושיבה לממדיה הרחבים, המקיפים את כלל תחומי החיים. השינוי המרכזי מן הבחינה המעשית הוא אפוא העיסוק בחיי הכלל ולא רק בחיי הפרט. במובן זה התורה מתייחסת למגוון רחב של תחומים; כלכלה, תרבות, ממשל, יחסים בין לאומיים, מוסר מלחמה ועוד ועוד. בין יתר הסוגיות חוזר העיסוק בתחומי לימוד המדרש והאגדה למרכז עולם לימוד התורה. בכוחו של לימוד זה, בצורה יסודית ושיטתית, לברר את מושגי האמונה, להעמידם על עומקם ועל אמיתתם ובכך, להסיר מהם צללים והבנות בוסריות ושגויות. עיסוק זה בתחומי האגדה מצטרף לחידושים הרבים בתחומי לימוד ההלכה. במובן זה, תורת ארץ ישראל מביאה לשלום והשלמה בין חלקי התורה השונים ויחד יוצרים את פניה השלמים של התורה בעידן הגאולה.

ביאורים

הרב קוק הדגיש וחיידש מושג יסודי: תורת ארץ ישראל. התורה היא קבועה ואינה משתנה לפי מקום לימודה, ובכל זאת יש משהו שונה בהבנה, בפרשנות ובתפיסה. השקפת העולם של 'תורת חוץ לארץ' היא, שכל יהודי צריך לדאוג להשתלמות הרוחנית שלו. לתיקון המידות, להתחזקות ביראת שמיים, להקפדה בקיום מצוות, להתעלות ודביקות בה'. כשיהודי ניגש ללמוד תורה, ולקיים מצוות, הוא מבין שהמטרה היא עבודת ה' האישית שלו.

לעומתה, השקפת העולם של 'תורת ארץ ישראל' היא, שעם ישראל צריך לדעת כיצד למלא את התפקיד שה' ייעד לו, להיות הכלי להשראת השכינה בעולם, מצפן רוחני לאנושות ואור לגויים: ארגון צבא חזק ועוצמתי בעל קוד מוסרי, פיתוח כלכלה יציבה הדואגת גם לחלש, הצמחת אנשי ציבור ומנהיגים שמשרתים את הציבור בניקיון כפיים.

כל אדם צריך לתעל את כוחותיו לדרך הישר ולווסת את מידותיו במינון הנכון. בחוץ לארץ זו היתה חזות הכל, ואילו בארץ ישראל כל אחד הוא חלק מבנין ענק. כל יהודי המקפיד על קלה כבחמורה מקרין על כלל החברה. השתדלות היחיד ליתר מוסריות תבוא לידי ביטוי בערכים ובאורחות החיים של המדינה כולה.

אותן המצוות שנראו עד היום כדאגה לטובת הפרט מקבלות כעת משמעות רחבה וכללית כדאגה לטובת הכלל. באומה, כמו באדם הפרטי, יש ניסיונות והתמודדויות, יצרים ואנרגיות שצריך לסדר ולווסת במדויק. הרעיונות הרוחניים המלווים את היחיד בעבודת ה' משתקפים גם במעגלים הרחבים של הקמת ממלכת כהנים וגוי קדוש.

לימוד ויישום תורת ארץ ישראל היא זכות, אמנם, אבל בשלב מסוים היא הפכה גם להכרח וחובה. עם ישראל מצוי בתקופת המעבר שבין גלות לגאולה והוא במשבר תרבותי. הוא מאס ביהדות הגלותית שהטיפה בעיקר לשלמותו הרוחנית של היחיד, ומוקסם מהרעיונות החדשים ששוטפים את החברה האנושית. עם רעיונות אלו, המדברים על צדק ומוסר חברתי, הוא ניגש לעצב את דמות הישראלי החדש. אם לומדי התורה יפטירו כאשתקד, הוא לא ימצא בתורה מזון רוחני המספק אותו והוא ינח אותה. אם לימוד התורה יתחדש וייפגש עם המרחבים של תורת ארץ ישראל, עם ישראל יוכל למצוא בה, באותם מצוות ופסוקים עצמם, מענה לרצונותיו ושאיפותיו לתיקון החברה, וכנר לרגליו היא תהא לו בתהליך הגאולה.

שאלות לדין

האם התלמוד הבבלי הוא חלק מתורת חוץ לארץ? אם כן, מדוע אנו לומדים אותו?
 הרב קוק כתב חלקים גדולים ממשנתו בחוץ לארץ. האם זה אומר שהם לא חלק מתורת ארץ ישראל?

לעילוי נשמת ר' שלמה סלומון בר שמחה ז"ל

תורת ארץ ישראל

"וזהב הארץ ההוא טוב" (בראשית ב, יב), מלמד שאין תורה כתורת ארץ ישראל (בראשית רבה, טז) ככל דור היינו צריכים לחבב הרבה את תורת ארץ ישראל. ויותר מכל דור אנו צריכים לזה בדרנו - דור המלא סערות ומהפכות, דור הנבילה והפריחה, בן הזמן של האורה והאפלה, של האווש והבטחה, וכל המוני משפטים הסותרים זה את זה, הצבורים בקרב ועושים אותו כמקרה^ה ובהר געש שלא ידע שלו. לו אנו צריכים לתת סם חיים דוקא מתורת ארץ ישראל - אנו צריכים להראות לו את גדלת האמת ואת ההירות הנמצאים באוצרנו האלהי, בהגותיה^ה ורעיונותיה של תורת אמת, את היפי והנשגב במצוותיה המעשיות ובתאור החיים כלם, שעל פיה ובקרבא, פמה היא תורת אמת ותורת חיים - אשר לטעם^ה וקל וחומר להטעים^ה כל אלה במובן המלא אפשר רק על ידי אור תורת ארץ ישראל.

דורנו מכשר, וצריך הוא להיות משפיע דוקא מרעיונות שיש בהם חיים רעננים וגדל. דברים מקומטים ומקטנים חדלו לקחת את לבבו, הנטיה החברתית^ה נתגברה בקרבנו מאד. את הכל הננו מכרחים להושיט לו במובן כללי, דרך המשפך של זרם החיים של כללות האמה. וכאן כבר אנחנו פוגשים בנקדת ההבדלה שבין תורת ארץ ישראל לתורת חוץ לארץ: כל מה שהוא קטן ופרטי, מכל הרעיונות הרוחניים בכלל וביוחד אותם המשתרעים על המרחב הגדול אשר לתורה ולאמונה, כשהוא נסקר^ה מצד תורת חוץ לארץ, נעשה גדול וכללי מידי כשהוא שואף את איוניא דארץ ישראל בקרבנו.

תורת חוץ לארץ אינה מפרת רק^ה לדאג בעד הנפש הפרטית, בעד השלמותה הרוחנית והחמרית, הזמנית והנצחית.

לא כן היא תורת ארץ ישראל. היא דואגת בעד הפלל, בעד האמה, בעד נשמתה ורוחה, בעד גופה ונפשה, בעד ההוה של פלה, ובעד העתיד של פלה, ובעד הרשם החי של העבר של פלה כאחד. הפרטים כלם הם מתפנסים בקרבא ומתעלים בעלוייה^ה.

זהו כלל החדש הפנימי, העמוק והמרהיב, של תורת ארץ ישראל, שהיא מכשרת את כל הדעות והרעיונות הפרטיים, שהם הולכים דלולים^ה ופזורים באויר ארץ העמים, שיעשו כלם אגדה אחת ושילבשו מגמה כללית^ה מיחסת לחיי האמה פלה מצד השפעתה של ארץ ישראל.

(מאמרי הראיה א, תורת ארץ ישראל)

כל מה שהוא שגור^ה ביחש של תורת חוץ לארץ במובן פרטי, עולה הוא בערך תורת ארץ ישראל למובן כללי. תורת חוץ לארץ עוסקת בתקון הנפש הפרטית, בדאגתה לחמרייתה ורוחנייתה, לזוכה והתעליותה בחיי שעה וחי עולם, אבל רק בתור נפש פרטית. לא כן תורת ארץ ישראל. היא דואגת תמיד בעד הפלל, בעד כללות נשמת האמה פלה. הפרטים הנם מתפנסים בקרבא בכללה, הם מתעלים בעלוייה, מתעטרים^ה בעטרתה, "עטרת תפארת לעמוסי בטן, שהם עתידים להתחדש כמותה ולפאר ליוצרים על שם כבוד מלכותו" (סנהדרין מב, א). גם אותו העלוי שמון הפרט להפלל, על כל מרחב התורה, ביוחד על מרחב הרעיונות של אמונה ויראת שמים באמת, גם זה עצמו הוא חדש נשגב ונעלה של תורת ארץ ישראל.

(אורות התורה יג, א)

דור הנבילה והפריחה - נבילת הגלות ופריחת הגאולה. **הבטחה** - הבטחון. **הצבורים** - האגורים בחיי הדור. **מרחקה** - ערבוביה. **שלו** - שלוה. **הגותיה** - מחשבותיה. **לטעם** - לעצמו. **להטעים** - לאחרים. **חדלו לקחת את לבבו** - הפסיקו למשוך אותו. **הנטיה החברתית** - ההסתכלות על הציבור והאומה. **המשתרעים** - המתפרסים. **נסקר** - מסתכלים עליו. **איויא דארץ ישראל** - האוויר של ארץ ישראל, התכנים של תורת ארץ ישראל. **רק** - אלא. **ומתעלים בעלוייה** - של האומה, כל פרטיה מתעלים. **דלולים** - לשון דלים, מתקטנים. **מגמה כללית** - תוכן כללי מכוון לכללות האומה. **שגור** - רגיל להאמר. **מתעטרים** - מתקשטים בקישוטי הכלל.

חיוב תורת ארץ ישראל ביותר בדורנו

תורת ארץ ישראל היא כללית

תורת הפרט ותורת הכלל

ביאורים

בפסקה הקודמת הרב קוק ניסח את אחד ממרכזי החידוש של תורת ארץ ישראל - הדאגה לתיקון החברה והעם כולו ולא רק לתיקון היחיד. בפסקה הזו הרב קוק מדגים את העיקרון הזה, על ידי הרעיון של המוסר.

תכלית המוסר היא לכוון את כוחות החיים של האדם, ולתת לכל אחד מהם אפיק חיובי שהוא יוכל לבטא בו את עצמו. לכל אדם יש מגוון של כוחות ויצרים. הוא מחפש הנאות, כבוד, ומעמד חברתי. באופן טבעי הם עלולים לגרום לו להתנהג בצורה אנוכית וגסה. בעזרת המוסר הוא מסוגל קודם כל לרסן את התפרצות הרגשות הזו ולמנוע את ההשפעה שלה. אבל יותר מזה, הוא יכול גם לנצל את האנרגיות הללו למטרות נעלות ולהשתמש בהם באופן מושכל וראוי. התשוקה להנאה יכולה לדרבן אותו ללימוד תורה מעמיק שבו הוא יחוש חוויה רוחנית ואינטלקטואלית. הרדיפה אחר הכבוד יכולה להביא אותו למבט חיובי על עצמו שילמד אותו עד כמה הוא שווה בזכות עצמו, ואינו זקוק לאישור מהחברה.

את השינוי הזה יכולה לחולל גם תורת חוץ לארץ, כי הוא נוגע רק לאדם הפרטי. אבל כשעוברים למישור הלאומי ופוגשים את הכוחות ההרסניים והשליליים שנותנים את הטון בחלקים מעם ישראל, ישנה מבוכה. אפשר לזהות את הקלוקל, להצביע עליו בביטחון ולהתרחק ממנו. אבל כדי לתקן אותו אנחנו זקוקים לתפיסה עמוקה ומקיפה, שקיימת רק בתורת ארץ ישראל. תורת חוץ לארץ נאלצת לעשות הפרדה בין 'צדיקים' ל'רשעים'. לתורת ארץ ישראל יש עין טובה שלא פוסחת על אף אחד, והיא מקנה לה את התעוזה לגלות שזעמך כולם צדיקים'.

את עילוי הכוחות והכוונתם לייעודם שנעשה במעגל האישי, תורת ארץ ישראל משקפת במעגל הלאומי. היא אינה נבהלת מהכפירה המתפשטת בחוגים רחבים של האומה, אלא רואה בה תביעה לאמונה שמעצימה את החיים ואינה מחלישה אותם. היא אינה נרתעת מול החומרנות שממלאת את החברה אלא רואה בה הזדמנות לצקת תוכן וקדושה גם בעיסוקים גשמיים.

הרחבות

מה בין תורת ארץ ישראל לתורת חוץ

תורת ארץ ישראל שהנשמה הכללית חיה ומרגשת בקרבה. הרב קוק מצביע על הבדל נוסף בין תורת ארץ ישראל לתורת חוץ - בהירות הלימוד בארץ ישראל גדולה, "ההבנה היא מוסברת מתוך השקפה פנימית ואין צורך כל כך באריכות בירורים" [אגרות הראיה, קג], ולכן "עיקר תורה במקור קדושתה היא בארץ ישראל, ואין תורה כתורת ארץ ישראל, ויש בה מסגולת כלי ראשון להשפיע אור רוח הקודש, עד כדי עזרה מעשית לנתוח הלכה, בצירוף (זיכור) השכל הלאומי" [ארץ צבי עמ' 186], בשונה מלימוד התורה בחו"ל שבעקבות חסרון האורה דורש בירור מעמיק וקשה: "אבל ביחש למתת אלוהים של השכל בתורה לפי היגיעה זאת היא ברית כרותה לישראל בכל מקום שהם, ויגעתי ומצאתי תאמין" [ארץ צבי, שם] (הבדל זה ניכר בין התלמודים - הבבלי ארוך ומפולפל והירושלמי קצר ותמציתי). אכן דווקא הבירור המעמיק בונה קומה משמעותית בהכרות עם פרטי תורה. זו הסיבה שעל ידי הליבון השכלי, בצירוף קדושתה של ארץ ישראל. מתבהר הלימוד ומגיע לעומקים גדולים יותר. ביטוי לכך נמצא בדברי רבא האומר שתלמידי אחד העולה מבבל לארץ ישראל עדיף משני תלמידי חכמים בארץ ישראל [כתובות עה].

שאלות לדין

נראה שיש רבים הלומדים תורה בארץ ישראל ואינם מצליחים לרומם את כל כוחות החיים כפי שמתאר הרב קוק. כיצד ייתכן הדבר?

האם על ידי תורת ארץ ישראל ניתן לרומם את הזרמים הפוסט-ציוניים שקיימים כיום?

לעילוי נשמת מרן הגאון הרב מרדכי אליהו בן מזל זצוק"ל

נקח פֶּרֶט אֶחָד מֵהֶרְעִיּוֹנוֹת הַיּוֹתֵר חֲשׁוּבִים: אֵת הֶרְעִיּוֹן הַמוֹסְרִי.

בְּמוֹנֵי הַמוֹסֵר שֶׁל הַיְחִיד הַנָּנוּ מוֹצְאִים אֵת הַצַּד הָעֲלִיּוֹן שֶׁבוּ, אֵת הַיְכָלֶת הַמוֹסְרִית הַאֲדִירָה לְהַפְךָ אֵת כָּל רַע לְטוֹב, לְהַשְׁתַּמֵּשׁ בְּכָל כַּח פְּרָאֵי וּמִגְשָׁם לְתַכְלִית נִשְׁגָּבָה, מִשְׁעֲרָה^ו בְּחֻכְמָה וְעֲדִינּוֹת הַנְּשָׁמָה, גַּם בְּכַחוֹת מַעֲשִׂיִּים וְגַם בְּכַחוֹת שֶׁל עֵינָיו וּמַחְשָׁבָה.

הַצַּד הָעֲלִיּוֹן שֶׁל הָעֲבוּדָה אֲשֶׁר לְצַדִּיקִים גְּמוּרִים הוּא לְהַחֲזִיר אֵת הָרַע לְשִׁרְשׁוֹ הַטּוֹב, וְלְהַפְךָ אֵת הַמַּחְשָׁבוֹת הַזָּרוֹת כִּלְן לְמַחְשָׁבוֹת נְאֻצָּלוֹת וְיִקְרוּת, קְדוּשׁוֹת וְטָהוּרוֹת.

אֲוִיר חוּץ לְאֶרֶץ יִכּוֹל רַק לְנִשְׁאֹ^ו אֵת הֶרְעִיּוֹנוֹת שֶׁל הַיְחִידִים, לְהַפְכֵם אֶל יְסוֹד הַטּוֹב. לְרוֹמְמָם וּלְשַׁגְּבָם^ו שְׂגוּב אִישִׁי וּפְרָטִי, אֲבָל בְּשׁוּם אִפֶּן אִין לוֹ כַּח שֶׁל תְּפִישָׁה כְּלָלִית, לְקַחַת עִמּוֹ אֵת כָּל הַמַּחְשָׁבוֹת הַזָּרוֹת, הַכַּחוֹת הַגְּרוּעִים הַפְּסוּלִים, וְהַמְגַשְּׂמִים יוֹתֵר מְדַאֵי הַנְּמַצָּאִים בְּכָלֹתָהּ שֶׁל הָאָמָה וְלְהַפְכֵם לְטוֹבָה וְלְבִרְכָה.

דָּבָר זֶה, עֲבוּדַת קֹדֶשׁ זֹאת, אֵי אֲפָשֶׁר שֶׁתַּעֲשֶׂה אֶלָּא עַל יְדֵי אֲוִירָא דְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל בְּכַח - תּוֹרַת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל שֶׁהַנְּשָׁמָה הַכְּלָלִית חִיָּה וּמְרַגֶּשֶׁת בְּקִרְבָּה^ו. וְיִמָּה נְהַדֵּר וְנִחְמָד הוּא הַמַּחֲזָה, כְּמָה מְרַחֵב הוּא אֵת הַלֵּב, וְכְמָה גְדוּלָה וּמְכַפְּלַת בְּקִדְשָׁתָא אֲמַת הִיא הַשְּׂאִיפָה לְרִאוֹת בְּאוֹתָהּ הַתְּפָאֶרֶת כְּשֶׁהָרַע הַכְּלָלִי הוֹלֵךְ וְנִהְפֵךְ לְטוֹב, כְּשֶׁהַמַּחְשָׁבוֹת הַזָּרוֹת, הַנוֹפְלוֹת לֹא רַק בְּלֵב וּבְמוֹחַ פְּרָטִי, כִּי אִם בְּלֵבָהּ וּבְמַחְמָה שֶׁל כְּלָלוֹת הָאָמָה לְכָל צַדִּיקָה, אוֹתָן הַמַּחְשָׁבוֹת שְׁנוֹטְלוֹת אֵת זֵיו חִיָּה^ו, שְׂמִטְמָאוֹת אֵת נִשְׁמָתָהּ, כְּשֶׁהָ עֲצָמָן מִתְּהַפְּכוֹת לְאוֹרָה וְלְגִדְלָה, לְקַדְשָׁה וְלְבִרְכָה "מְרִירוֹ לְמִתִּיקָא^ו וְחֲשׁוּכָא לְנִהוּרָא!" (הַקְדָּמָה לְזוּהַר ד.).

עֵתָה בְּיַמֵּינוּ לְעֵינֵינוּ הַגִּיעַ הַזְּמַן שֶׁל תְּקוּמַת הַיְהוּדוֹת בְּאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל, וְעַל-יְדֵהּ בְּכָל הָעוֹלָם כְּלוֹ. בְּעֲבוּדַת הַתְּחִיָּה הַמַּתְעוֹרָרֶת בְּאָמָה יֵשׁ עֲבוּדָה כְּפִירָה, שְׁתּוֹצְאוֹתֶיהָ גְדוּלוֹת מְאֹד. עֵתָה יִכֶּה הַהֶכְרַח^ו לְהַשִּׁיב לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל אֵת כָּל הַמַּצְבִּים שֶׁל הָאָמָה, הַחֲמִירִים וְהַרוֹחֲנִיִּים.

(מאמרי הראיה א, תורת ארץ ישראל)

הֶרְעִיּוֹן הַמוֹסְרִי - שֶׁהָאָדָם צָרִיךְ לְהִיּוֹת מוֹסְרִי. מִשְׁעֲרָה וְכוּ' - מְשׁוּעֶרֶת, מְחוּשְׁבֶת עַל פִּי חֻכְמָה וְעֲדִינּוֹת הַנִּשְׁמָה שֶׁל הַפְּרֵט. לְהַחֲזִיר אֵת הָרַע וְכוּ' - לְמַצּוֹא אֵת שׁוֹרְשֵׁי הָרַע וְלַגְלוֹת שֶׁהֵם בְּעֵלֵי תוֹכֵן חִיּוּבֵי אוֹתוֹ יֵשׁ לְהַפְנוֹת לְכִיוּן הַנִּכּוֹן. לְנִשְׁאֹ - לְרוֹמֵם. לְשַׁגְּבָם - לְהַעֲלוֹתָם לְמַדְרָגָה נִשְׁגָּבָה וְעֵלְיוֹנָה. זֵיו חִיָּה - אֹר חִיּוּם וְטַעֲמָם. מְרִירוֹ לְמִתִּיקָא וְכוּ' - הוֹפְכִים מֵר לְמִתּוֹק וְחוֹשֵׁךְ לְאוֹר. יְבִי הַהֶכְרַח - הַמַּצִּיאֹת הָעוֹלָמִית מְכַרִּיחָה אוֹתָנוּ לְהַשִּׁיב לְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל אֵת הָאֹמָה בְּשִׁלְמוֹת חִיָּה.

ביאורים

בפסקאות הקודמות הרב קוק הסביר את הייחודיות והמעלה הגדולה של תורת ארץ ישראל. כעת הוא מסביר איך מגלים את תורת ארץ ישראל, ואיך רוכשים את תפיסתה הכללית. גם כשלומדמים תורה בארץ ישראל, השינוי הזה אינו מתרחש מעצמו. תורת ארץ ישראל לא תלויה רק במקום, אלא גם בתחומי וסגנון הלימוד.

תורת חוץ לארץ עוסקת בעיקר בתחום ההלכתי. היא מבררת את החובות שהתורה מטילה על היחיד. היא מעמיקה בפרטי המצוות המעשיות ומלמדת אותנו כיצד לנהוג. לעומתה, תורת ארץ ישראל מלמדת את האדם גם כיצד לחשוב ולהרגיש. היא לא עוסקת רק בלימוד הלכה, אלא גם בלימודי אמונה ובשאר אוצרות הרוח העמוקים של התורה. היא מלטשת את המושגים השגורים בפני היהודי המאמין, למרות שהוא לא תמיד מבין את משמעותם המדויקת. היא מרגילה את האדם להעמיק ולהתבונן לא רק בפרטים המעשיים, אלא גם במטרה הכללית של רצון ה'. לא רק בתיקון המידות, אלא גם במבנה האישיות, ובהתאמתה אל התורה ואל החיים. לא רק בעולמו הרוחני הפרטי, אלא גם בקשר שלו אל כל הדורות, הקודמים והבאים.

לימוד אמונה מעצב את השקפת העולם של היהדות ומטביע אותה בנפש הלומד. האדם מבין שיראת שמים לא כרוכה עם עצבות ובטלנות, אלא עם שמחת חיים ויוזמה. שהאמונה בה' אינה מביאה לפחד ולדיכאון אלא מקנה עוצמה ובטחון. שהיעוד של עם ישראל אינו להיות 'קבוצת ניזרים' המנותקת מההיסטוריה, אלא 'ממלכת כהנים' המאירה את העולם והאנושות. שעם ישראל הוא אינו מיוחד בגלל שקיבל את התורה, אלא הוא קיבל את התורה בגלל שהוא מיוחד.

הבנה שגויה ושטחית של האמונה עלולה לעמוד בסתירה לשאיפה ולהשתוקקות לחזרה לארץ ישראל, ולחידוש הקיום הלאומי בה. זו הסיבה שתורת ארץ ישראל הכרחית כל כך בנקודת הזמן הזו, בו הגאולה פותחת פרק חדש בהיסטוריה של עם ישראל. פעולתה כפולה: היא מעניקה מזון רוחני מתאים להתעוררות הלאומית, והיא מלמדת זכות עמוקה על הטועים שבחרו לנטוש את האמונה לטובת בנין האומה לשיטתם.

הרחבות

תורת ארץ ישראל בימינו

על כן תורת ארץ ישראל צריכה ועלולה להיות עשירה מאד. הרב קוק מסביר את ההכרח לפיתוחה של תורת ארץ ישראל בימינו: "החוצפה דעקבתא דמשיחא (הזמן הקודם לביאת המשיח) באה מפני שהעולם הוכשר כבר עד כדי לתבוע את ההבנה איך כל הפרטים הם מקושרים עם הכלל, ואין פרט בלתי מקושר עם הגודל הכללי יכול הניח את הדעת" [אורות התשובה ד, י]. העולם הולך ומתעלה עד שהתובנות הפרטיות לבדן אינן מספקות אותו אלא הוא מחפש דברים גדולים יותר. התעלות זו של העולם פותחת את הפתח להעמיק בתורות אלו: "וכל מה שאורו של משיח הולך ומתקרב ושרשי הנשמות מתבסמים, הולכת ההארה של רזי תורה ומתגלה ומתבלטת יותר..." [אורות התחיה, נה]. לאור זאת מוטלת אחריות כבדה על תלמידי חכמים שבארץ ישראל לעמוד על מעלת המיוחדת ולהוציא את התורה לפועל, כפי שקורא הרב קוק: "לאלה הננו צריכים לקרוא קריאה גדולה להודיעם מהררי ציון עצמם שהם חיים גדולים ושרב עוז ותעצמות בידם שהם הינם מוכשרים לפלש נתיבות ממקורה של תורה... לא במה שתתקו במעט או בהרבה את הסגנון של החידוש הפלפול והדרוש שבגולה תיראו את כוחותיכם הנפלאים יושבי ארץ החיים..." [אורות התורה יג, ח]. עלינו לתפוס את המושג: "אורא דארץ ישראל (אווירה של ארץ ישראל) מחכים" [בבא בתרא קנח: א] לא כ"דרך העלם וכעין מידה סגולית", אלא להאמין ב"ממשות האוויר הקדוש הזה", במפגש עם רוח אלוהים חי וגדול הקיים בארץ ישראל [מעייני הישועה, עמ' ש].

שאלות לדין

"שהוא כללות תכין האגדה, המוסר והמחקר, הקבלה והחסידיות, ההיסטוריה, הפילוסופיה והפיוט". כיצד ניתן לפתח לימוד בנושאים אלה? האם ישנו צורך בהדרגה?

האם אתה חושב שהרב קוק קורא לך לשנות את צורת הלימוד שלך על פי דברים אלו? במה?

ראשית עבודתה של תורת ארץ ישראל צריכה להיות מְכַנֶּנֶת בְּיַחַדּוֹ לְהַסִּיר אֶת הַבּוֹרוֹת שֶׁל הַחֶלֶק הַמְדַעִי וְהַפְּנִימִי שֶׁבַּתּוֹרָה. זֶה הוּא הַחֶלֶק הַנִּשְׁגָּב שֶׁל כָּל עֵינֵי הַלֵּב, הַתְּלוּי בְּרַגְשׁוֹת, בְּדַעוֹת וּבְאֵמוּנוֹת, שֶׁהוּא כְּלוּת תִּכְן הָאֲגָדָה, הַמוֹסֵר וְהַמְּחַקֵּר, הַקְּבֵלָה וְהַחִסְדוּת, הַהִסְטוֹרִיָּה, הַפִּילוֹסוֹפִיָּא וְהַפְּיוֹט, עִם כָּל צְדִדֵיהֶם הַרְבִּים וְהַשּׁוֹנִים. כָּל אֵלֶּה הֵנָּם עֲנָפִים מִתּוֹרַת הַנְּבוּאָה וְרוּחַ-הַקֹּדֶשׁ הַמְּיַחֵדֵת לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל.

גַּם כָּל יַחִיד הוּא נִתְקַל מְאֹד בְּחִייוֹ עַל יְדֵי עֵב הַעֲנָן שֶׁל סְכָלוֹת וְגִסוֹת הָרַעיוֹן בְּעֵינֵי הַרוּחָנִים הַמְּסוּרִים לֵלֵב. מְשָׁגִים גְּרוּעִים וְגִסִּים, דְּמִיוֹנוֹת כּוֹזְבִים וְעֲרֹבוּבֵי דַעוֹת הֵם מְחַשְׁכִּים גַּם אֶת הָעוֹלָם הַפְּרָטִי, וְהֵם הֵם הַגּוֹרְמִים הַיּוֹתֵר יְסוּדִיִּים לְהַשְׁחֵת הַמְּדוּת וְלְהַפְסֵד שֶׁל סְדְרֵי הַחַיִּים.

אָבֵל הַרְבֵּה יוֹתֵר וְיוֹתֵר מִמָּה שִׁיּוּכְלוּ כָּל אֵלֶּה לְפַעֵל לְרַעָה עַל מִצַּב הַפְּרָט, הֵם פּוֹעֵלִים עַל מִצַּב הַכֹּלָל. הַתְּעוֹרְרוֹת בְּרוּחַ שֶׁל חֶפֶץ נְאֻמָּן עַל דְּבַר מִצַּב הָאֵמוּנָה בְּתוֹר עֵמִידָה כְּלוּתִית וְהַנְהַגָּה שְׁלֵמָה בְּכִהָה הַעֲצָמִי הַפְּנִימִי עַל עֵינֵיהָ וְסְדְרֵי חַיֶּיהָ - לְפַחוֹת מִבְּיֹתָ, שָׁזָה מִנָּח בִּיסוּדָם שֶׁל חַיֵּי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל - אִי אֶפְשָׁר שֶׁתִּתְכַוֵּן בְּרַעיוֹן טוֹהוֹ, אֲלָא עַל יְדֵי מְשָׁגִים בְּרוּרִים וְטוֹהוּרִים, עַל יְדֵי הַכְּנָה יִשְׂרָאֵל מְאִירָה וּבְרוּחָה בִּיסוּדֵי הַדַּעוֹת וְהָאֵמוּנוֹת, בְּצוּרַת הַדְּבָרִים הַנוֹגְעִים אֶל הַלֵּב וְאֶל הָרַעיוֹן וּבְחוּשֵׁם הַבְּרִיאָה אֶל הַחַיִּים הַמְּעֻשִׂים וְהַחֲבֵרֵתִים.

כָּל אֵלֶּה נִפְגָּשִׁים לָנוּ בְּכַנְסֵת יִשְׂרָאֵל רַק וְדוּקָא בְּיַחֲוִשָׁה לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל - עַל כֵּן תּוֹרַת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל צְרִיכָה וְעֵלּוּלָה לְהִיּוֹת עֲשִׂירָה מְאֹד, בְּעֶשֶׂר שְׁפַע הַחֶכְמָה וְהַנְעָם הָאֱלֹהִי שֶׁל זְקוּק הַדַּעָה הָעֵלְיוֹנָה, לְרוּמָם אֶת הָרוּחַ הַפְּנִימִי לְאוֹרָה שֶׁל תּוֹרָה בְּצוּרָה חַיָּה וּמְבִיחָה.

וְשִׁיבֵת נְדִיחַ יִשְׂרָאֵל לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל, מְחַבֵּרֵת הִיא בְּטִבְעָה יַחַד עִם הַשְּׁפַעָתָה שֶׁל תּוֹרַת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל אֶל הַכֹּלָל כְּלוּ, שֶׁמְמַנְהָ תְּצַא הָאוֹרָה וְהַרְטִיבוּת הַפְּנִימִית עַל כָּל שְׂדֵמוֹתֶיהָ שֶׁל תּוֹרָה, לְהַחִיּוֹת בָּהֶם אֶת פְּזוּרֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל מְקוֹם שֶׁהֵם לְמַעַן יַחֲוֶה רוּחָם גַּם הֵם, וְיִהְיוּ מְכַשְׂרִים לְשׁוֹב וְלַחִיּוֹת חַיִּים עֲבָרִיִּים כְּלוּלִים עַל אֲדַמַּת הַקֹּדֶשׁ.

לְכֵן כָּל אוֹתָם הַלְמוּדִים הַגְּדוּלִים שֶׁל כָּל הַצְּדִידִים הַרְבִּים אֲשֶׁר לְפָנֵימִיּוּתָהּ שֶׁל תּוֹרָה שֶׁהֵם כָּל כֵּן עֲזוּבִים בְּכָל הָעוֹלָם כְּלוּ, וְהַעֲזִיבָה נוֹרָאָה הִיא מְאֹד וְאִי אֶפְשָׁר לְתַקְנָהּ בְּכִלְלָה פְּרָאִי בְּאִוִיר אֶרֶץ הָעַפְמִים, צְרִיכָה לְהִיּוֹת מְתוּמָלֵאת דּוּקָא עַל-יְדֵי תְלַמִּידֵי-חֶכְמִים שְׁבָאֲרָץ יִשְׂרָאֵל בְּהַשְׁפַּעַת תּוֹרַת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל.

כָּל הַהֲגִיוֹנוֹת הָאֱלֹהִיִּים, כָּל הַחֶכְמוֹת הַרוּחָנִיּוֹת, כָּל מְשָׁאוֹת נֶפֶשׁ לְקַדְשָׁה וְאַצִּילוֹת, כָּל תְּלַמוּד שֶׁל מוֹסֵר עֵלְיוֹן וּבִינָה עֵלְיוֹנָה שֶׁל דַּעַת אֱלֹהִים, כָּל הַבְּנֵת תְּעוּפַת רִזֵּי תּוֹרָה בְּיַדֵּיהֶם הַנּוֹתֶנֶת לְיוֹדְעֶיהָ אוֹר וְחַיִּים, הַכֵּל צְרִיךְ שִׁתְּחַדֵּשׁ עַל יְדֵי הַשְּׁפַעַת תּוֹרַת אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל.

(מאמרי הראיה א, תורת ארץ ישראל)

מְכַנֶּנֶת בְּיַחַד - מְכוּוֹנֶת בְּמִיּוּחַד. הַמְדַעִי וְהַפְּנִימִי - לִימוּד מַחֲשַׁבַת יִשְׂרָאֵל וּפְנִימִיּוֹת הַתּוֹרָה. הַחֶלֶק הַנִּשְׁגָּב וְכו' - הַחֶלֶק הָעֵלְיוֹן, שֶׁל כָּל עֵינֵי הַלֵּב - הַהִבְנָה הַפְּנִימִית שֶׁל כָּל הָאֵמוּנָה. שֶׁהוּא כְּלוּת תִּכְן וְכו' - כָּל אֵלֵּי בָאִים לְבִנוֹת אֶת הַבְּנֵת הַלֵּב הַזֶּה. נִתְקַל מְאֹד - נִכְשַׁל הַרְבֵּה. סְכָלוֹת - חוֹסֵר יַדַע. נְסוֹת הָרַעיוֹן - הַבְּנָה בְּצוּרָה גִּסָּה וּשְׂטִחִית. מְשָׁגִים - הַשְּׂגוּת, הַבְּנוּת. הַשְּׁחֵתָת הַמְּדוּת - מִיִּדוֹת מוֹשַׁחַתוֹת וְקַלְקוּל צוּרַת הַחַיִּים (הַנּוֹרְמַלִּית) נוֹבְעוֹת מִתּוֹךְ חוֹסֵר הַשְּׂגָה בְּעֵינֵי רֹחַנִּים הַנוֹגְעִים לֵלֵב. חֶפֶץ נְאֻמָּן - רַצוֹן אֵמִינִי. בְּתוֹר עֵמִידָה כְּלוּת וְכו' - הַרְצוֹן לְהַעֲמִיד אֶת הָאֵמוּנָה כְּאוֹמָה שֶׁמְנַהִיגָה אֶת חַיֶּיהָ וְאֵת מְכֻלּוֹ כּוּחוֹתֶיהָ עַל יְדֵי עֲצָמָה, לְפַחוֹת כִּלְפֵי פָנִים. וּבְחוּשֵׁם הַבְּרִיאָה - הוֹפַעַתֶם בְּצוּרָה בְּרִיאָה שֶׁל הָעוֹלָם הָאֵמוּנִי הַפְּנִימִי בְּחַיֵּי הַמַּעֲשָׂה. כָּל אֵלֶּה - מוֹשָׁגִים בְּרוּרִים וְטוֹהוּרִים וְכו' הַנ"ל. בְּיַחֲוִשָׁה - הַתְּקַשְׁרוּתָה לְאַרְץ יִשְׂרָאֵל שֶׁם מְתַגַּלִּים יְסוּדוֹת אֵלֵּי חַיִּים. הַנְעָם הָאֱלֹהִי וְכו' - הַנְעִימוֹת הָעֵלְיוֹנָה שֶׁל בִּירוֹר הַדַּעָה, הַרְצוֹן הָאֱלוֹהִי. מְחַבֵּרֵת הִיא בְּטִבְעָה - קְשׁוּרָה בְּמַהוּת. הַרְטִיבוּת הַפְּנִימִית - נְתִינַת הַתּוֹכֵן וְהַחִיוּנוֹת, לְכָל שְׂדוֹתֶיהָ וּמְרַחְבֶּיהָ שֶׁל תּוֹרָה. אֶרֶץ הָעַפְמִים - חוּץ לְאַרְץ. הַהֲגִיוֹנוֹת הָאֱלֹהִיִּים - הַבְּנוּת רֹחַנִיּוֹת. מְשָׁאוֹת נֶפֶשׁ - הַשְּׂתוּקָקוּיּוֹת. תְּלַמוּד שֶׁל מוֹסֵר עֵלְיוֹן - לִימוּד מוֹסֵר בְּכוּבוֹנוֹ הָעֵלְיוֹן (יְתַבָּר בְּפַסְקָאוֹת הַבָּאוֹת). בִּינָה וְכו' - הַתְּבוּנוֹת מְעַמִּיקָה. הַבְּנֵת תְּעוּפַת רִזֵּי תּוֹרָה וְכו' - הַבְּנֵת עוֹמְקֵי סוּדוֹת הַתּוֹרָה בְּרַמָּה כּוֹז הַנּוֹתֶנֶת לְיוֹדְעָה אוֹר וְחַיִּים.

ביאורים

בפסקאות הקודמות הרב קוק הסביר את ההשפעה של תורת ארץ ישראל על העם. כעת הוא מסביר שיש לה גם השפעה על התורה עצמה.

התורה מורכבת מחלקים שונים שחלקם נראים סותרים: ההלכה מעמידה חוקים נוקשים ומדקדקת בפרטים, והאגדה פורצת גבולות ומרחיבה את הדעת. ה'נגלה' מגדיר מה טוב ומה רע, והנסתר מלמד על הגרעין החיובי שקיים בכל דבר. המסורת משעבדת את האדם להשקפה קבועה מראש, והמחקר בתורה מעניק לאדם חופש לברר בעצמו. הלומד את תורת חוץ לארץ מסתכל על כל התחומים הללו באופן נפרד. למרות שכולם שייכים לאותה תורה, הוא אינו מצליח לזהות את הקשר וההפריה ההדדית ביניהם, אלא את ההבדלים והשוני שמאלצים אותו להעדיף ולבחור חלק מהם על חשבון השאר.

גם נפש האדם מורכבת מכוחות חיים ותחומי ענין מגוונים וסותרים: השכל דורש גיוון וצדק בכל מעשה, והרגש דוחף לספונטניות וזרימה טבעית. הנשמה באדם דורשת חוויה והתעלות מוסרית, והגוף דורש הנאות וסיפוק מידי. אדם בריא אינו מרגיש פיצול אישיות. הוא חווה את עצמו מבפנים, ויש לו תחושה עמוקה שכל צדדי המגוון הם חלק בלתי נפרד ממנו. שהוא זקוק לכל התשוקות ודפוסי ההתנהלות האלה ביחד, והוא אינו יכול לוותר על חלק מהם. שדוקא כולם יחד, כמות שהם, בונים את אישיותו ונותנים לה את המרחב הדרוש כדי להתבטא.

תורת חוץ לארץ מביטה על התורה מבחוץ. יש לה את כל הספרות התורנית, לא חסר לה מידע, אבל היא לא מצליחה לקלוט את רוח החיים הנושבת בכל חלקיה. לעומתה, תורת ארץ ישראל מסוגלת לחוות את התורה מבפנים. היא תופסת את התורה כמציאות אחת, ולא רק כחומר כתוב. היא שומעת את הניגון המיוחד של כל חלק, ואת תרומתו החיונית לשירת החיים של התורה. היא רואה את כל ענפי התורה בהרמוניה, ולכן גם תופסת את המטרה הכללית של התורה: הענקת חיים וזמון רוחני לעם ישראל לשם מילוי ייעודו בארץ ישראל, ולשם העמדת ממלכה קדושה שתאיר את העולם כולו.

הרחבות

• היחס בין האגדה להלכה

הַהֲלָכָה, הַהֲגָדָה, הַנִּגְלָה, הַנִּסְתָּר... הַכֹּל שׁוֹפֵעַ בְּמַהְלֵךְ אֶחָד, בְּאַחֲדוּת וְהַשְׁוֹאָה. הרב צבי יהודה מבאר את היחס בין ההלכה לאגדה: "כל ההלכות כולן וכל המצוות כולן מתגלות ממקור המחשבה הגדולה ביותר של כל התורה כולה. (כלומר) האגדה היא נשמת כל התורה כולה המחיה את ההלכה. כל ההלכות וכל המצוות אינן אלא התגלמות והתגבשות חיונית של דבר ה" [שיחות הרצ"ה תלמוד תורה ב, עמ' 86]. האגדה. אם כן, הינה הצד הפנימי הרוחני של התורה, ואילו ההלכה הינה הגילוי המעשי, ההדרכה האלוהית המעשית.

כתוב במדרש: "אמר ר' יצחק: לשעבר הייתה התורה כלל והיו מבקשים לשמוע דבר משנה ודבר תלמוד. ועכשיו שאין התורה כלל היו מבקשים לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה" [שיר השירים רבה ב, יד]. הרב צבי יהודה מסביר שכשהתורה מופיעה ככלל "מרגישים את זרם החיים השופע של דברי אלוהים חיים כשהוא נתפס על כל פרטי ההלכה", ולכן בעת פריחת התורה בארץ ישראל: "היו מבקשים לשמוע דבר משנה", אולם במצב שבו שפע החיים הכללי לא מופיע - בחו"ל, הולכים לשמוע דבר אגדה מתוך ניסיון "לחפש לח של חיים", עמוק יותר, אלוהי יותר.

הרב קוק מוסיף שהפרחת ההרמוניה בין החלק הפנימי בתורה לבין החלק הנגלה, בין ההלכה לאגדה, "תגרור אחריה המון חיבורים והרמוניות לאין חקר, והעולמות השמימיים והעולמיים הארציים... יתאחדו יחד לפעול זה על זה את הפעולה הרצויה לגודל ושכלול גמור" [אורות הקודש, ח"א עמ' כו]. כלומר, באופן לימוד זה אנו מקשרים בין הרוח והגשם בעולם כולו.

שאלות לדיון

האם לימוד התורה שלנו פה, בארץ ישראל, נעלה יותר מתורתם של רש"י, המהר"ל, והגר"א? היכן אתה מוצא כיום את השפעתה של תורת ארץ ישראל, לפי פיסקאות אלו?

הצלחת ישראל בן אליהו חיים הי"ו
הצלחת אליהו חיים בן אברהם יצחק ורחל מלכה בת רבקה הי"ו

החיים המקוריים רק בארץ ישראל

כְּנִסְתּוֹ יִשְׂרָאֵל בְּכָל־לַהּ ח'יה בחוץ-לארץ חיים שאינם מקוריים. וקל-וחמור שתלמידי-חכמים, ש'סוד חיהם הוא החיים הרוחניים, השכל, הדעה, הרגש, הקדשה והטהרה, שבחוץ-לארץ אינם יכולים לקבל אור חיים מקוריים. על-כן כל נימא ונימא, היוצאת מגמא אחת, דוחקת היא לחברתה במהלך הרוחני.

ההארה הצבורית, העסקנות, העבודה, המעשה, ההלכה, ההגדה, הנגלה, הנסתר, המחקר, הקבלה, המוסר, השירה, הבידיחות וכבד-הראש, הפלפול וההגיון, הדקדוק והרמז, שכל אלה הנם נחלקים רק מחוץ ולא מפנים, כי בעצם החיים, בזרמם הפנימי, המוחש בנשמה, מאוצר החיים העליונים, הפל שופע במהלך אחד, באחדות והשוואה, - נעשים מפלגים ומחלקים זה לזה, נדמה שכל אחד צריך להשמר מחברו ולהתיירא ממנו, להיות צופה להתקומם על ידי מפלתו ולהתמלא מחרבנו.

אי אפשר לאחדות אמיתית ושלום עליון מלא חיים, שהוא בא באמץ משפע שמו של הקדוש ברוך הוא, ד' שלום גופיה אקרי שלום" (שבת י, א), להתפתח כלל בחוץ-לארץ.

כשם שאין שלום אישי יכול להתפתח פראוי, כן אין שלום רוחני יכול להתפתח על אדמה טמאה. "לחמם בדאגה יאכלו ומימיהם בשמון ישתו" (יחזקאל יב, ט). האויר מחניק, הניקה רוחנית, ביחש אל אורה ותקנה כללית.

ולכן החיים הרוחניים בארץ מאפליה, לא יוכלו להיות מקוריים, והנם רק נשאבים מאוצר החיים, אשר בשיר של התורה, שבכתב ושבעל פה, על ידי עמלה ושנונה, אשר יחד עם ישראל הורד ממרום שבתו וירד בגולה.

אמנם רק צד הקדש החיצון הולך הוא בגולה, המאמרים והאותיות יכולים להיות נקחים בידי וללכת ממקום אל מקום, מארץ אל ארץ, עם הולכי גולה, אבל הנשמה הפנימית שלהם, נשמת אלהים חיים, ברוממות טהרתה, המצרפת אל האור העליון והתקנה הכללית, המוחשת לעין ומשרשת בכל שעל וצעד של אדמת קדש, של ארץ חיים וגיא חזיון, היא נראית ומתגלה רק במקומה בארץ ישראל.

ההפך שהנגנו עם נורא, בני מלכים, נדיבי עמים, ומעמידי שרי קדש, זאת ההפך עצמה, המעלפה בחוץ-לארץ בעליפת יגון קודר ובאנחת חשה, היא מתרצה על אדמת הקדש בבחירות הנשמה ובזיו חיים. על כן התורה מקורית היא בארץ ישראל והיא מוכנת רק בה להיות מקורית.

(אורות התורה יג, ז)

כְּנִסְתּוֹ יִשְׂרָאֵל בְּכָל־לַהּ - האומה הישראלית בכלליותה, בכל חלקיה. **חיים שאינם מקוריים** - חיים שאינם מתאימים לאופיים המיוחד, חיים שאינם מחוברים למקור האלוהי בשלימות. **ש'סוד חיהם** - העיקר שבחיהם של תלמידי חכמים הוא חיי הרוח ובהם מתבטא יותר החסרון של החיים המקוריים של ישראל. **אינם יכולים** - חוץ לארץ היא ארץ טמאה שאינה מתאימה לעיסוק מלא בקדוש. **נימא ונימא** - שעה לכל שעה יש גומה שממנה היא יוצאת. כל סגנון של הופעה או תוכן רוחני מסוים מפריע ועומד בניגוד לסגנון אחר. **ההארה הצבורית** - המחשבה והדאגה למצב האומה. **העבודה** - הרוחנית. **נחלקים רק מחוץ וכו'** - הסתירה בין התכנים השונים הינה חיצונית בלבד הואיל ובפנימיותם כולם משלימים לשלימות אחת אדירה וכוללת, שמקורה במגמה האלוהית האחת. **נעשים מפלגים** - כשאין יכולת לחיות חיים מקוריים אזי התכנים נעשים נפרדים, חלוקים. **צופה להתקומם** - כל תוכן מצפה שהתוכן האחר יפול ויחרב, וממילא הוא יוכל לצמוח. **גופיה אקרי שלום** - שמו של ה' הוא שלום. כשמסגלים לעצמנו הסתכלות אלוהית יהיו כל התכנים מאוחדים באחדות אמיתית ומשלימים זה את זה. **שלום אישי** - בין אדם לחברו. **אדמה טמאה** - חוץ לארץ. **האויר מחניק וכו'** - האוויר של חוץ לארץ לא מאפשר להתבונן בעולם הרוחני במבט כללי היוצר אחדות. **מאפליה** - הסתר האלוהות. **שלהם** - של המאמרים והאותיות. **המצרפת אל האור העליון** - מחוברת לאלוהות ומכוונת אל תיקון העולם בכל. **עם נורא** - נשגב. **על-טבעי**. **נדיבי עמים** - נכבדים שבעמים. **המעלפה** - המכוסה, ההכרה בגדלות ישראל מכוסה בגלות.

הקדמה

אם תשאל מִי־שהו האם חשוב להיות סובלני, סביר להניח שהתשובה שתקבל תהיה: 'כן!'. הסובלנות נתפסת בעינינו גם בלי לחשוב עליה יותר מדי, כמידה טובה. הסובלנות זו תכונה חיובית שההפך שלה - חוסר סובלנות, קנאות או פנאטיות (=קיצוניות), הן תכונות שעלינו להילחם בהן ולתקן אותן. אך האמנם תחושה טבעית זו נכונה? האם האווירה התרבותית בה אנו חיים, שבוודאי רואה בסובלנות ערך ראשון במעלה עולה בקנה אחד עם התורה - רצון ה' על מנת לענות על שאלה יסודית זו פונה הרב קוק כדרכו כדי להסביר את המושג הנקודתי בהקשרו הכללי. זוהי עמדתו של הרב בכל סוגיה בה הוא עוסק, אך בסוגיה הספציפית הזאת נראה שהשיטה הופכת להיות התוכן בעצמו. גם הרב רואה את הטוב שבמידת הסובלנות, אך יחד עם זאת הוא רואה גם את הטוב שבמידת הקנאות. הכיצד? הסובלנות אמורה להוות תכונה נפשית חזקה שתפקידה לסייע בעדנו לתת מקום לעמדות שונות, לא כי אין בכוחנו להכריע, לא בגלל שאיננו בטוחים מהי האמת והספק אוכל בנו, אלא בגלל שהאמת היא רחבה, עמוקה ומקיפה. היא לא נמצאת רק במקום אחד, ולכן עלינו לבחון בסובלנות היכן נקודת האמת שבכל עניין בעולם. נקודת השקפה זאת קנאית בה בעת שהיא סובלנית - היא קנאית לאמת האלוהית. והאמת הזאת כאמור, רחבה ומקיפה.

ביאורים

בפסקה שלפנינו הרב מבאר את אחד מיסודות משנתו הרעיונית המהווה אבן יסוד להבנת דרך ההתמודדות עם דעות מנוגדות בעולם הרוח בכלל. הפסקה שכתרתה - 'למלחמת האמונות והדעות' רומזת על הנושא בה היא עוסקת. בחלל עולמנו מסרות דעות שונות, אמונות ותפיסות עולם המעצבות את דרך ההסתכלות של בני האדם על העולם. האם ישנה דרך לבחון איזו מבין הדעות והאמונות נכונה יותר? האם יש אמת מוחלטת - אמינית יותר, או כפי שנהגים לומר: 'איש באמונתו יחיה', ו'כל אחד והאמת שלו' וכו'. כדי לענות על שאלה זו הרב מציב פרמטר ברור, נקודת בוחן שתסייע בעדנו לבחון היכן נמצאת האמת: 'כללות', 'וודאות', 'יחוד'. לשם הבנת שלושת המושגים הללו והקשר ביניהם הרב משתמש במשל: מדע האסטרונומיה שקיים כבר מימי קדם. הקדמונים ניסו להבין את מהלך תנועות הכוכבים, תכונתם והשפעתם ההדדית. מסביר הרב שלאחר שניוטון גילה את כוח המשיכה ואת השפעתו על כל התנועה הקוסמית, ממילא - 'נפלו' מאלהים הסברים אחרים שהיו לא יותר מאשר ספקולציות. כלומר: הסבר כללי מקיף אחד מאפשר הבנה טובה של תופעות רבות ויוצר וודאות ויחוד. הוודאות נובעת מכך שההסבר שניתן מקיף ואינו עונה על נקודה אחת, בעוד שהוא נותר בסימן שאלה לגבי עניינים אחרים. הייחוד גם הוא תוצאה של הכלליות - אין כאן הסברים שונים אלא הסבר אחד, יחיד ומקיף ולכן גם אינו מותיר מקום לאפשרויות אחרות עד כאן המשל. הנמשל הוא שגם בעולם הרוח קיימת ה'וודאות' ולעומתה - ה'ספקנות'. האמונה באל אחד ויחיד, שכל העולם הוא פרי בריאתו ויצירתו מביאה להסבר כללי ומקיף לכל גילוי פרטי בעולם. האמונה הזאת מביאה לסובלנות, מצד ההבנה שגם כוחות מנוגדים שורשים אחד, וכאשר ישנה התנגשות בין חלקים שונים ומנוגדים - עלינו לברר מהו מקומו הנכון של כל חלק, וכך להשלים בין החלקים. סובלנות אמינית איננה אפוא רכרוכית וחלשה, היא לא מוותרת אלא מבררת. היא מבקשת להעמיד את הדברים על דיוקם ואמינותם וכך להביא לתמונה כללית, עמוקה ורחבה יותר.

שאלות לדין

כיצד יש לפתח שיח ודיון לאור פסקה זו?

מי אמר שה"כללה" בה אנו מאמינים היא הנכונה? הרי זו גם טענת החולקים עלינו! אולי הם הצודקים?

הצלחת תליה חמדה בן אליהו חיים ה"ו לעילוי נשמת ר' שמריהו בן ר' מרדכי ז"ל

סובלנות

פל גלוי-רוח כללי° לפי התגברות הפללות° שבו כך הנדאות מתחזקת בקרבן ולפי מדת נדאותו, כשם שאינו ניתן מקום לספק, כך איננו מוותר את זכותו לאחרים לשתתף עמו; הכלליות, הנדאות והיחוד° תלויים הם זה בזה.

למשל שיטות-התכונה° הישנות, שהיו חזיונות פרטיים מתפשטים רק° על חוג גבול התכונה בלבד, היה הספק טמון בקרבם, עד שהיה מרגלא בפומייהו° של התוכנים, שתארי° התכונה והנחותיה הנם רק למצא איזו הצעה לפתרון שנויי התנועות הרבים של הגרמים השמימיים ושפפתרון° יהיה באיזה דרך אחר. ומיום שחך כח-המושך החל לפתור את השאלות התכוניות, מתוך שהוא תזין קוסמולוגי כללי°, השליך מעליו את עבותות הספק, ומזה בא גם ההבדל השני, שהתכונות הישנות° היו נוחות להשתתף אלה באלה, מה שאין פן התכונה החדשה, שמתוך תכונתה הכללית הנדאית קנאית היא ואי-אפשר שיאמר אדם לפתור קצת מחזיונות התכונה על-ידי כח המושך ושאריתם באיזה פתרון אחר מתנועות גלגליות שעל-פי הצעות-התכונה הישנות.

פן בהופעות הרוח, היתה האליליות סובלנית° וההפך של האחדות קנאית°; מתוך שהיא כללית° ולא פרטית, נדאית ולא מספקת, הרי היא מיחדת ולא משתפת. הפלליות אינה סובלנית על-פי הצורה החיצונה° של הסובלנות, אבל בתוך קנאותה נמצא גרעינה הפנימי של יסוד הסובלנות.

הסובלנות החלשה°, המוחלשת את החיים°, באה מתוך גלוי-רוח פרטיים שאינם משקים בטלה של הכלליות, והקנאות הממארת° באה מתוך גסות-רוח, המביאה לחשב את גלוי רוח פרטיים שהם עומדים במעלת ההכללה העליונה°; מפני שהם רק גלויים פרטיים אינם יכולים להחיות את כל גוני-הרוח שחיון מחוגם, ובצרות-עינים בירת הגלויים שאינם יכולים לכללם אינם כפי-אם ממצעים את התפשטות החיים וממעיטים את דמות גלוי-הרוח.

אבל ההכללה העליונה נותנת דוקא על-ידי מרחבה ונדאותה את התכונה העדינה בדיקנות היחוד, המביא את הקנאה המשבחת המוליכה את גאונות-הרוח, המסירה מדרךה כל רפיון של קטנות פרטית, כל ספק וכל שתוף, "ד" בך ינחנו ואין עמו אל נכר" (דברים לב, יב). ומתוך שהיא כללית, מפני שבתוכה כלול כל, אינה יכולה על-פי טבעה להוציא כל דבר משלטונה והכללתה ולכל היא נותנת מקום, אבל בזה היא רק מרבה את הופעות האורה בתוך כל סגנוני-החיים וגלוי-הרוח, וחסף הסבלנות היסודי שלה הוא לתן מקום לכל נטיה של אור, של חיים ושל הופעה רוחנית. יודעת היא כי בכל יש ניצוץ אור, הניצוץ האלהי הפנימי° זורח בכל אחת מהאמונות השונות, בתור סדר-הנור שונים לתרבות האנושית, לתקון הרוח והחומר, השעה והעולם, היחיד והצבור שלה, אלא שהם בהדרגות שונות.

(אורות, זרעונים, למלחמת הדעות האמונות)

גלוי-רוח כללי - הבנה רוחנית הנוגעת למערכות שונות. **לפי התגברות הפללות וכו'** - ככל שההבנה היא יותר כללית ומסבירה רבות יותר, כך מתברר שהיא יותר אמינית וככל שנראה שהיא יותר אמינית, היא שוללת את האפשרות להבנות אחרות. **והיחוד** - שזו ההבנה הנכונה היחידה. **שיטות-התכונה** - אסטרונומיה. **מתפשטים רק וכו'** - עסקו רק בסדר הכוכבים. **מרגלא בפומייהו** - רגיל בפניהם לומר. **תארי** - התאוריה. **חזיון קוסמולוגי כללי** - עיקרון שעולה בכל מערכות הכוכבים. **התכונות הישנות** - התכונות שיוחסו לכוכבים לפי התובנות הישנות. **האליליות סובלנית** - המאמינים באילימים יכלו לקבל אמונה באלים רבים. **ההפך של האחדות קנאית** - ההכרה באלוהים אחד לא נותנת מקום לשום אמונה אחרת. **כללית** - האחדות היא הסתכלות כללית על כל מערכת הנהגת העולמות לעומת האליליות ההופכת כל כוח במציאות לישות אלוהית. **הצורה החיצונה** - סובלנות הבנויה על כך שאין אמת מוחלטת והכל מסופק. **הסובלנות החלשה וכו'** - השלילית, באה מתוך הסתכלות מצומצמת ופרטית ואינה מושפעת מהסתכלות כללית. **המוחלשת את החיים** - כיון שאין אמת, אין גבורה ובטחון לעשות ולפעול. **הקנאות הממארת וכו'** - הקנאות ההרסנית באה מתוך גאווה, שבעלי הסתכלויות מצומצמות חושבים שאצלם מצויה כל האמת, ולכן הם לא נותנים לאחרים זכות קיום. **ההכללה העליונה** - ביסוד יכולת ההסתכלות הכוללת עומדת גם תכונה עדינה של דייקנות, הנותנת מקום בסבלנות רבה לכל הפרטים על גיוניהם המיוחדים. **הניצוץ האלהי הפנימי** - בכל אחת מהאמונות קיים תוכן פנימי טוב ונצרך במקומו וזמנו.

ביאורים

ההסתכלות הכללית כפי שראינו הינה סבלנית וקנאית גם יחד, נוגעת בכל תחומי החיים. בפסקה זו הרב מברר את משמעותה בנושא היחס אל הדתות השונות בעולם. הסברים חברתיים, תרבותיים ואפילו כלכליים קיימים לקיומן של דתות שונות. הרב מברר ומעמיק בדבריו שהאמונה, ממש כמו כוח החיים מתגלה ברמות שונות ובדרגות בהירות שונות בקרב כל יצירי תבל. כשם שהארז והברוש צומחים - כך גם האזוב שעל הסלע צומח. אך בעוד אצל הארז והברוש כוח הצמיחה מביא אותם להיתמר ולעלות מעלה מעלה, אצל האזוב כוח זה מביא אותו רק להתקיים ולהישאר בגובה הקרקע. בשניהם כוח הצמיחה מתגלה, אך האיכויות של אותו כוח שונות לחלוטין. כך גם בני האדם: מעצם היותם יצירי כפיו של הבורא הם מאמינים, וכוח האמונה טבוע בהם ופועם בקרבם. כוח זה עשוי להתגלות בדרכים שונות ומשונות - מתפילה ברגע משבר, ועד עבודת אלילים הסוגדת לעץ ואבן. הכוח הוא אותו הכוח בדיוק, אלא שהוא מופיע ברמות בהירות שונות ובסגנונות שונים בקרב עמים רבים. ככל שמתקדמת ההיסטוריה - כך גם מתפתחת דעת בני האדם. סיבות שונות מביאות להתפתחות הזאת. ביניהן סיבה מרכזית מאד, והיא מקומה של אמונת ישראל והשפעתה בעולם. כיום, עולמנו נקי הרבה יותר מדמיונות שווא, אמונות תפלות ושאר שיגיונות בני אדם. כל אלה גורמים לאמונה להתברר ולהזדכך, להסיר את צללי הכוזב ולחשוף את אור האמת. אמונת ישראל הבהירה והזכה מכל אמונות עמי תבל משפיעה באופן ישיר ועקיף לביור זה. זוהי הכשרה אלוהית מיוחדת של העם הנבחר והתורה האלוהית שניתנה לו, היוצרים יחד אמונה בהירה ומבוררת. דווקא בכוחה של אמונת ישראל, ממנה יצאו גם שתי הדתות הגדולות, יש לברר את נקודות האמת שקיימות בכל אחת מהדתות וכך גם לברר ולזכך אותן מגורמי השקר והטעות שבהן. על ידי המבט הסובלני, המברר והבודק מתגלה גם גרעין האמת שקיים בכל דעה בעולם וקליפת השקר מתקלפת ומוסרת.

הרחבות

ערכה של מחלוקת

על-כן מתחילים להתנוצץ אבקי האמת והאור המפזרים בין כל האמונות השונות. היות ומתוך מגוון הדעות הקיים בעולם הולך ונחשף שמקורן בישראל - יש להבין מדוע ברא הקב"ה מלכתחילה אומות שונות ודעות שונות?

הרב קוק מסביר שלמחלוקת יש שני תפקידים:

- על ידי שכל דעה קובעת מקום לעצמה, בלי להתייחס לדעות שונות ממנה, יש לה אפשרות להתפתח באופן עצמאי, בלי שדעה אחרת תגביל אותה או תצמצם את חשיבותה.
- המחלוקת גורמת לכל דעה להגדיר את עצמה ביחס לדעה האחרת, מה השונה ומה המשותף ביניהם.

לאחר שכל דעה התפתחה והבשילה בפני עצמה, מגיע השלב בו הדעות יתייחסו אחת לחברתה, עד כדי מציאת איוון, בו לכל אחת מהן יהיה מקום בתוך השקפת העולם הכוללת [אורות הקודש א עמ' טו].

"התנגשות הכוחות המחשביים כשהם נפגשים זה בזה במצב הניגוד (כשהם חולקים)... לא שלילה, כי-אם חיוב וכח חדש נאזר בעז'ם מולידים, אורח הגון שראוי לקבל פניו באורה וצהלה, בברכת שלום ואהבה" [אדר היקר עמ' יג].

שאלות לדיון

האם יש כאן מתן לגיטימציה לעבודה זרה ולדתות כמו הנצרות, האיסלאם והבודהיזם?
איזה ניצוץ של טוב אתה מוצא בעבודות אליילים כגון: עבודת המולך, עבודת הבעל, ועבודת בעל-פעור?

לזרע של קיימא

עבור יוחנן אוריאל בן לאה מרלן ורבה ג'ואן בת ג'וסלין שמחה הי"ו

האור האלוהי
בדתות

כשם שכל-הצומח^ו אחד הוא ומתגלה בארז אשר בלבנון ובאזוב אשר בקיר, אלא שבראשון הוא בא בצורה עשירה ומרבה ובשני בצורה עניה ומעוטה, כן אור הניצוץ האלהי בא בגבוהה שבדתות ואמונות באפן עשיר ודרך רוממה וברודה^ו שבהן באפן מטשטש, בעני ושפלות.

הרשעה והבערות^ו האנושית עונה את הדרכים של נטית האדם הפללית, השואפת אל הטוב, אל האמת, אל האשר הרוחני במעמקי מובנו^ו. אבל גם במעמקי הקלפות^ו היותר גסות גנוז וחבוי הוא אותו ניצוץ הטוב, אור ד', אור האורים, שאי-אפשר לנו לבטא או איננו יכול להתלבש באותיות של שום מבטא גם לא של שום רעיון.

והעולם הולך ומתבסס^ו, הדעה הישרה הולכת ומרחבת את דרכה, ההגיון הבריאי והנסיונות^ו הרבים מפנים את הדרך מהמכשולות, הטעויות הולכות ומתמעטות וסבוכי הדמיון הגס הולכים ומתפרקים.

נשאר בחבו^ו בעצם תקפו עז הרוח הפנימי הדוחף את ניצוצי הטוב^ו להגלות, וניצוצי הטוב, שהם זיקי אור אמת מזהר אור אלהים אמת, מתחילים להתראות מתוך חגיו^ו ארצות-מאפלייות^ו.

על-כן מתחילים להתנוצץ אבקי האמת והאור המפזרים בין כל האמונות השונות^ו, שכלן נובעות ממעין החי היחיד, שעקרו ושרשו הוא תמיד אור ישראל, האמונה הטוהרה העומדת על הבסיס היחיד שמעמידה לעד ושלעד לא ימעד.

(אורות, זרעונים, למלחמת הדעות והאמונות)

כח-הצומח - הכח המצמיח אשר נמצא בכל הצומח. **ירודה** - דת נמוכה. **הבערות** - חוסר דעת. **במעמקי מובנו** - במובנו העמוק. **הקלפות** - העטיפות, הדתות שיצרה האנושות על מנת למלא את הנטיה הרוחנית של האדם. **מתבסס** - משתפר, מתעלה. **הנסיונות** - ניסיון החיים העולמי. **בחבו** - במקומו. **ניצוצי הטוב וכי** - נטית האדם לטוב ולרוחניות נובעת מאלוהים אשר יצרם בו. **חגיו** - נקיקים, סדקים. **מאפלייות** - חשוכות מבחינה מוסרית-רוחנית.

ביאורים

בפסקה זו הרב מתמודד באופן ישיר עם מצבו של עם ישראל בדורות האחרונים. רבים וטובים מישראל נהו אחרי אידיאולוגיות שונות שגרמו להם לעזוב את חיק היהדות. רבים מראשי התנועה הציונית באו ממשפחות מאמינות ויראות שמיים, וכתוצאה מהליכה אחרי רעיונות שונים שסחפו רבים כגון הרעיון הסוציאליסטי, הקומוניסטי ורעיונות תנועת ההשכלה, נטשו את מורשת אבותיהם והפסיקו לקיים אורח חיים יהודי. את כל השורשים הרוחניים הטובים של הרעיונות הללו ששבו לבבות רבים בעולם היהודי מכנה הרב "ניצוצות קטנים", משמעות הכינוי הזה הוא שהשורשים של הרעיונות הללו אינם שקריים מיסודם, אלא שיש בהם זיק של אמת. חלקים קטנים שכל עוצמתם נשאת ממקור הנעלם מעיני אלה ההולכים אחרי הרעיונות הללו. אך כאמור, כדי להילחם את מלחמת האמונות והדעות, אין זה מספיק לצעוק ולהתנגד לרעיונות עצמם, כי אכן יש ברעיונות הללו נקודות אמת. לפי דברי הרב יש להעלות את נקודות האמת הללו אל שורשם. להעלות את הניצוץ אל מקורו האלוהי. להסביר שכל הרעיונות הגדולים שמושכים את הלבבות אינם זרים לרוח ישראל, אלא מקבלים את מקומם הנכון והמתוקן בתוך מארג התורה. הסובלנות משמשת במקרה הזה כאמצעי להעמיק ולבחון כיצד גם בדעות שנראות במבט ראשון כרחוקות מהעולם היהודי, שורשים עמוקים שניתן לחבר בצורה מתוקנת אל רצון ה'. כך למשל יהודים שנטשו את קיום המצוות בגלל מחשבה שהיהדות לא מאמינה בצורך ליישב את הארץ, יכלו לשמור על יהדותם לאחר שהיו שומעים כמה רעיון זה לקוח מתוך התורה ולא מנוגד לה. על ידי דרך זו, מלמד הרב כיצד מוצאות הדעות השונות את מקומן הנכון וממילא - סרות קליפותיהן של דעות אלו.

הרחבות

• איך מחזירים את עם ישראל בתשובה?

עלינו להרבות את האור המקורי, לגלות את הרחב ואת העמק. רבים מכתביו של הרב קוק עוסקים בהתמודדות עם הכפירה, שהתחילה להיות נפוצה וגרמה לרבים מבני עמנו לעזוב את התורה והמצוות. אחד המאמרים המרכזיים ביותר בנושא זה, בהם מברר הרב קוק את יחסו לחילוניות, הוא 'מאמר הדור' [עקבי הצאן עמ' קז-קטז]. במאמר זה מברר הרב קוק גם את אופיו הנפשי המיוחד של הדור: "מוסרם (של המחנכים שהטיפו ליראת העונש) אינו לוקח את לבבו (של הדור) ואינו משביר את צמאוננו. גם אינו מטיל עליו שום אימה ופחד, שכבר התעלה בתכונתו מלהיות מעמיד אופי לחייו מפני בריחה מפחד איזה שהיה, בין מוחשי בין ציורי, בין חומרי בין רוחני... הוא מוכשר רק להתרומם, ללכת באורח חיים ההולכת למעלה למשכיל, אבל לא יוכל גם אם ירצה להיות כפוף ושחוח, נושא עול ונטל, אשר לא יוכל למצא בתוכו רושם של אור חיים, לדעה ורגש; הוא לא יוכל לשוב מיראה, אבל מאד מוכשר הוא לשוב מאהבה שיראת הרוממות תתחבר עמה" [עמ' קיא]. מדברים אלו עולה כי יש לנסות להאהיב את התורה על הדור, ולא לעסוק רק בהדרכה למעשים חיצוניים, גם אם יוטל עליהם עונש כבד בעולם-הבא.

שאלות לדין

כיצד הרב קוק היה נוהג עם דעותיהם של: פרעה, המן הרשע והיטלר?

חשוב על דעה שאתה מתנגד לה בחריפות. האם הדרכת הרב קוק נראית לך מציאותית בעניין זה?

לרפואת ג'וסלין שמחה בת מסעודה דורה דיה"ה

לכן תחת° לדחות את כל תכן הארג המחשבי°, שהניצוצות הקטנים של הטוב מתחילים להתנוצץ מננו ושהם בעצמם מצודדים נפשיות° ללכת אל עמקי התהום, מקום שלטון החשך הפמית את הנשמה בעצם גבורתו, - מה שבאמת לא יצלח בידו°, - עלינו להרבות את האור המקורי, לגלות את הרחב ואת העמק°, את הפלליות והנצחיות שיש באורן-של-ישראל.

לבאר איך° כל ניצוץ טוב המתגלה בעולם אחר הרי הוא נובע ממקורו ומתחבר אליו בחבור טבעי.

אז מכל הניצוצות המתגלים מחדש יתוסף אור וחיים לנשמת האמה הכפירה בעז רוחה, בכח-אלהים שפה, ולבבות צמאי-אורה יביטו אליה ונהרו ולא ילכו לרעות בשדה אחר גם את אותו המרעה אשר החלו לחשב שאף שם° הוא מקומו.

ועתידה הסובלנות° להתפשט, עד שיוכל° רוח האדם בכללו למצא את הניצוץ הטמיר בכלל, וממילא יזרק כל הסיג הלאה, "והסרתי דמיו מפיו ושיקציו מבין שניו ונשאר גם הוא לאלהינו" (זכריה ט, ז), ויצרפו° כל הניצוצות לאבוקה היותר גדולה, ואז תהפך אל העמים שפה בורה לקרא כלם בשם ד'. "הגו° סיגים מקסף ויצא לצרף כל" (משלי כה, ד).

(אורות, זרעונים, למלחמת הדעות והאמונות)

תחת - במקום. **תכן הארג המחשבי** - לכל אמונה יש את התוכן המורכב מפרטים רבים שהיא מאמינה בו. **מצודדים נפשיות** - הנקודות הטובות שבכל אמונה מושכות את האנשים ללכת אחריהם אל אותה אמונה שסופה להחשיך את הנשמה. **לא יצלח בידו** - להמית את הנשמה. **לבאר איך** וכו' - לגלות איך כל נקודה טובה, של אמת וצדק שנמצאת בכל האמונות, מגיעה מתוכנם הרוחני של ישראל ובתורתם מצויה ההדרכה האמיתית איך לחיות אותה בצורה הנכונה. **שאף שם** - רק שם, לפי שיגלו שהכל כבר נמצא בתורתן של ישראל. **הסובלנות** - ההבנה שבכל דבר קיים ניצוץ של אמת. **עד שיוכל וכו'** - כלל האנושות ידע למצוא את הטוב הנעלם בכל דבר ולהסיר את העטיפות המקולקלות "דמיו", "ושקציו". **ויצרפו** - יצרפו. **הגו** - הוציא.

